

ἔργο *Traité du jeu* (1709), ἓνα δοκίμιο τῶν παθῶν μέ λεπτότατες ψυχολογικές παρατηρήσεις, ἀρθρώνεται στήν ἰδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου μέ εὐθυντήρα πάντα τήν ἠθική). Ἡ ἔκθεση τῆς περιόδου τῆς Λωζάννης, πού ἀκολουθεῖ (σσ. 17 ἐπ.), περιέχει ἐνδιαφέρουσες ἀναφορές στίς ἐννοιες τῆς προόδου, τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν – μέ τίς ὅποιες ὁ Β. προαναγγέλλει τή θεματική τῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφωτισμοῦ –, στήν ἀπαισιόδοξη διδασκαλία τοῦ Rousseau, ὡς πρὸς τήν ὁποία ὁ Β. μέ τήν αἰσιοδοξία του βρίσκεται ἀκριβῶς στοὺς ἀντίποδες –, στήν κριτική τοῦ Β. γιά τόν Leibniz, στή σχέση θετοῦ νόμου καί φυσικοῦ δικαίου (ἡ ἀλλιῶς δικαίου - ἠθικῆς). Στήν ἐπόμενη περίοδο (σ. 23 ἐπ.) σημαντική προσφορά ἀποτελοῦν τὸ ἱστορικό - ἐρευνητικό ἔργο *Histoire des Anciens traités* (1739), συλλογή τῶν διπλωματικῶν συμβάσεων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καί τὸν πρῶτο Μεσαίωνα, καί ἡ μετάφραση – μέ φιλοσοφικό πρόλογο τοῦ Β. – τοῦ *De legibus et gentium*, τοῦ R. Cumberland, ἐκδ. τοῦ 1744 – χρονιάς τοῦ θανάτου τοῦ Β. Ἡ συγγραφεὺς κλείνει τὸ πρῶτο αὐτὸ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου συνοψίζοντας τὴ συμβολή τοῦ Β. ὡς ἑξῆς: «Ὁ J. B. ... τὴν ὥρα πού δὲν ἔχει ἀκόμη ἀρχίζει ὁ θρίαμβος τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀποτελεῖ μία πλούσια φιλοσοφική καί νομική παρουσία, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συρρικνωθεῖ στή μεταφραστική καί σχολιαστική συμβολή... δὲν μπορεῖ νὰ παραθεωρηθοῦν οὔτε ἡ πρωτοτυπία οὔτε ἡ σημασία τῆς φιλοσοφικῆς προσφοράς του στήν θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου». Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο ἡ συγγραφεὺς, ἀφοῦ παρατηρήσει ὅτι τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι ἀπὸ τίς παλαιότερες ἀλλὰ καί τίς πλέον συζητημένες ἐννοιες, διερευνᾷ τίς δυὸ μεγάλες στιγμές τῆς ἱστορίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου (σσ. 30 ἐπ.) μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα δικαίου καί ἠθικῆς τοῦ Β. (ὅπου βέβαια ἐπικρατεῖ, γιά τὸν διαμαρτυρόμενο Β., ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ Μεταρρύθμιση —δεύτερη στιγμή τῶν ἐπιστημῶν τῶν ἡθῶν— ὑπερέχει τῶν προηγούμενων θρησκευτικῶν θέσεων, τῆς πρώτης στιγμῆς, ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρεία ὡς καί τοὺς Πατέρες). Ἡ συγγραφεὺς ἀναφέρεται στοὺς προλόγους τῶν μεταφράσεων ἀπὸ τὸν Β. τῶν Pufendorf καί Grotius, ἐξετάζει τὴν ἐναντίωση τοῦ Β. στὸν Leibniz – πρὸς ὑπεράσπιση τοῦ Pufendorf – ὅπου ἡ θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐγγράφεται στὸν ὀρθολογικὸ μονισμό μᾶς τελολογικῆς σύλληψης τοῦ κόσμου) –, καθὼς καί τὴν κριτική του στήν κριτική τοῦ Pufendorf (τὴν πλάνη νὰ συγχέει τὸ χρήσιμο μέ τὸ ἐντιμο, σ. 46). Στὴ συνέχεια παρατηρεῖ ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ συναρπαστικὴ ὑπεράσπιση ἐντάσσεται στὸ πρωτεῖκό καί ρευστὸ τῆς ἐννοίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού χαρακτηρίζει τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. Ἔτσι μελετᾷ κατ'ἀρχὴν τὴ διαίρεση σὲ δύο διαφορετικὲς τάσεις τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ 18ου αἰ. (Burlamaqui, 1649-1748 – πιστότητα στὸν Pufendorf – Vattel, πιστοῦ τῶν Leibniz, Wolff καί ἐνάντιον στὸν Barbeyrac), καί περνᾷ στίς θέσεις τοῦ Barbeyrac (κατηγορηματικὴ ἄρνηση τῆς αὐτοθεμελίωσης τῶν ἀνθρώπινων θεσμῶν, θεμελίωσης καί ἐγκυρότητας τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴ βούληση τοῦ θεοῦ), γιά νὰ καταλήξει ὅτι: «ὁ θρίαμβος τοῦ ὀρθολογισμοῦ, οἰκοδομώντας τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου καί τὴν αὐτονομία του, ἐπεσκίασε... ὅ,τι τὸ σύστημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὅπως τὸ ἐπεξεργάστηκαν ὁ Pufendorf ἢ ὁ Barbeyrac, εἶχε δανεισθεῖ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ παράδοση...». Μετὰ τὴν εἰσαγωγή στὸ βιβλίον ἀκολουθεῖται ἡ ἑξῆς διάρθρωση: 1. Βιβλιογραφία/ὁδηγὸς στίς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ 17ου καί 18ου αἰ., γιά τὰ ἔργα τοῦ Barbeyrac, τὰ βασικὰ ἔργα τῆς Σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου τὸν 17ο καί 18ο αἰ.). 2. Τὸ *Mémoire sur la vie et sur les Écrits*, πού ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Barbeyrac 3. *Discours sur la Permission des Lois* 5. *Discours sur le Bénéfice des Lois* 6. *Jugement d'un anonyme avec des réflexions du traducteur* 7. *Préface du traité de la Morale des Pères de l'Église* 8. Index Nominum.

Ἄννα Κελεσιόου

Joachim LACROSSE, *L'amour chez Plotin*, Cahiers de Philosophie Ancienne, 11, Ousia, Bruxelles, 1994.

Μολονότι ὑπάρχουν ἀρχετὲς μελέτες (π.χ. P. Hadot, Krakowski, A. M. Wolters, A. H. Armstrog, F. Romano, A. Kélessidou κ.ἄ.) πού ἀναφέρονται στὸ θέμα τοῦ ἔρωτος στίς Ἑννεάδες τοῦ

Πλωτίνου και ειδικότερα στην III, 5, για πρώτη φορά μια συστηματική έρευνα εστιάζεται στον πλωτινικό έρωτικό στοχασμό και αποκαλύπτει όχι μόνο την παρουσία του έρωτος στα επίπεδα των τριών υποστάσεων, του Ένός, του Νοῦ, της Ψυχῆς, αλλά και τη συνοχή και τους βαθύτατους δεσμούς μεταξύ των τριών πρωταρχικών μορφών-εκδηλώσεων του έρωτος: του ένολογικού, νοητικού και των ψυχικών έρώτων. Ο έρωας αποσαφηνίζεται στη συμπληρωματικότητά του σε όλα τα επίπεδα του πραγματικού, με τον Λόγο ως ενέργεια της απορροῆς από το Έν, και έτσι καταδεικνύεται η συμμετρία των δύο έννοιων και η σχέση μεταξύ επιστροφικής στο Ένα κίνησης της ψυχῆς και απορροῆς. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται η έννοια του έρωτος μέσα από την πλωτινική εξήγηση των πλατωνικών διαλόγων *Συμπόσιον* και *Φαῖδρος*. Στο δεύτερο μελετάται ο έρωας στις σχέσεις του με την επιστροφή της ψυχῆς και του Νοῦ στο Πρώτον ως το ξεπέραςμα της αισθητικής, των ἀρετῶν, της διαλεκτικής, ως τη μυστική ἀπλωση με την οποία περατώνεται η έρωτική πορεία. Στο τρίτο ο συγγραφέας δείχνει πώς η έρωτική επιστροφή βρίσκει την ἀπαρχή της μέσα στον ένολογικό έρωτα. Στο τρίτο κεφάλαιο («Η εξήγηση των πλατωνικών δεδομένων») ο συγγραφέας διερευνά τον τρόπο με τον οποίο ο Πλωτίνος τιμᾷ με θρησκευτικότητα τη διδασκαλία του *Συμποσίου* και του *Φαίδρου* για τον έρωτα, ἐνῶ, συνάμα, μετακινεί τις έννοιες η τα μυθικά πλατωνικά πρόσωπα. Το περί έρωτος (5 της τρίτης *Εννεάδος*) αποτελεί εξήγηση του *Συμποσίου*. Ορθότατα ο συγγραφέας τονίζει τη διαφορά Πλάτωνος-Πλωτίνου ως προς τη διαλεκτική και τον έρωτα: στον πρώτο η διαλεκτική δὲν καταφέρει να κυκλώσει με μια έννοιατική ματιά το σύνολο του κόσμου των ιδεῶν, στον δεύτερο διατρέχει ως νόησις όλον τον νοητό κόσμο και τον συλλαμβάνει για να φθάσει στην ἀπλότητα και την ἐνότητα της Πρωταρχῆς (1, 3, 4, 9-17), γιατί ο νοῦς του διαλεκτικού τείνει να διαχυθεῖ στον Νοῦ, τη δεύτερη ὑπόσταση, το ένα-πολλά, νοητό και νόηση, νοῦ και ὄν, νοοῦν και νοούμενο, ὅπου ὅλα εἶναι διαφανῆ, ὅλα εἶναι μέσα σε ὅλα. Ἐξ ἄλλου στον Πλωτῖνο φαίνεται μέσα από τη θεματική του έρωτος περισσότερο καθαρά ἀπ' ὅ,τι στον Πλάτωνα, ὅτι η διαλεκτική τελειώνει το ἔργο της ἐνῶ ὁ έρωας δὲν τελειώνει το δικό του παρὰ με το ἀνέβασμα της ψυχῆς στην ἐπόμενη βαθμίδα της διαλεκτικής —λειτουργικότητας ἐδῶ προπαιδευτικῆς— ὅπου συντελεῖται η μυστική της ἔνωση με το «ἐρασμιώτατον» (V 17, 32, 25) Ένα· ο συγγραφέας ἀποκαλεῖ αὐτή την πλωτινική διεργασία της έρωτικῆς ἀνύψωσης «déplacement sublimant» (σ. 30). Στο ἐπόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Une exégèse objectivante» (μία ἀντικειμενίζουσα εξήγηση) ο συγγραφέας ἀναφέρεται στον πλατωνικό *Παρμενίδη*¹ και κάνει λόγο για ὄντολογικοποίηση η ἀντικειμενοποίηση των πλατωνικών δεδομένων, την οποία βασιῖζει στις ἀποκλίσεις των ἀπόψεων που ὑπάρχουν στα ἴδια τὰ κείμενα: «Ἐκεῖ ὅπου ἕνας σύγχρονος κριτικός, εὐρισκόμενος σε ἀμνηχανία, θὰ ἔβλεπε κείμενα διαφορετικῶν ἐποχῶν, ὁ Πλωτῖνος ἀνιχνεύει δύο μεταφυσικῆς πραγματικότητες ἱεραρχημένες μεταξύ τους» (σ. 32, πβ. π.χ. την ιδέα της ἀπλότητας της ψυχῆς στον *Φαῖδωνα* και της σύνθεσής της που προτείνει ὁ *Τίμαιος*). Το ἴδιο συμβαίνει και με το θέμα του έρωτος και με τη λειτουργία των μύθων. Ο συγγραφέας μελετᾷ με ἰδιαίτερη εὐσυνειδησία τη σχέση και τη διαφορά μύθου-λόγου, και, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Hadot, δέχεται ὅτι ὁ λόγος (στο χωρίο III, 5, 9, 20) δὲν σημαίνει: «discours rationnels», ἀλλὰ «récits mythiques» (σ. 37). Σωστά παρατηρεῖ ὅτι η πρακτική των μύθων εἶναι ἀξεδιάλυτη ἀπὸ το ἔργο του διαλεκτικού, δηλαδή ὅτι οἱ μῦθοι στο Πλωτῖνο —ὅπως, τηρουμένων των ἀναλογιῶν, ἐν μέρει και στον Πλάτωνα²— ἀποτελοῦν ἰδιαίτερες περιπτώσεις λόγων και ὅτι ὁ καθένας διασπᾷ σε τεμάχια την ἀπλότητα κι ἐνότητα της μεταφυσικῆς, για να την φανερώσει σ' ἕναν (λόγο) που την παρουσιάζει και τη διαιρεῖ. Ἡ ἀνάλυση των μυθικῶν —μεταφυσικῶν— στοιχείων του *Συμποσίου* (προσώπων και προσωποποιήσεων) γίνεται με ἀκριβῆ γνώση των κειμένων, ἀναφορά και στις ἀριστοτελικῆς και στωικῆς ἐπιρροές, και με διακρίβωση των μεταλλαγῶν που ὑφίστανται, σε μιὰ πολλαπλασιαστική βιολογική θεώρηση του λόγου, μέσα στον πλωτινικό στοχασμό.

1. Για το θέμα της εξήγησης του *Παρμενίδη* πβ. τη μελέτη μου *Le Parménide de Platon dans la critique des partisans de la logique et dans la mystique plotinienne*, *Φιλοσοφία*, 22, 1992, σσ. 294-303.

2. Πβ. τη μελέτη μου, Ὁ Πλάτων και τὸ παράλογο, *Φιλοσοφία*, 1, 1971, σσ. 264-274.

Στο δεύτερο κεφάλαιο («Ὁ ἔρως καὶ ἡ ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς στὴν Πρωταρχή») ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὰ δύο στάδια τῆς ἐρωτικῆς ἐπιστροφῆς, τὴν ψυχικὴ καὶ νοητικὴ πορεία. Τὸ πρῶτο μέρος διαιρεῖται στὰ ὑποκεφάλαια: α) ἡ πτώση τῆς ψυχῆς —ὅπου ἐνοχοποιοῦνται ἡ ὕλη καὶ ὁ αἰσθητὸς κόσμος, γίνεται λόγος γιὰ τὴ σχέση καὶ διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἐμπεδόκλεια φιλία, γιὰ τὴν παιδευσιμότητα, ἀποῦσα πάντως στὶς Ἑννεάδες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καταξίωση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὡς καλλίτερης εἰκόνας τοῦ νοητοῦ (σ. 76)³— β) διαλεκτικὴ καὶ κάθαρση. Ἡ πλωτινικὴ ἀνάβαση τῆς ψυχῆς στὸν Νοῦ γίνεται σὲ δύο στάδια: τὸ στάδιο τῆς προπαιδευτικῆς κάθαρσής της ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμο —κυρίως μὲ τὴν ἀσκήση τῶν ἀρετῶν καὶ δευτερευόντως μὲ τὶς τέχνες (ιδίως τὴ μουσικὴ) καὶ τὶς ἐπιστῆμες— καὶ ἀκολουθεῖ ἡ μέσῃ τῆς ὑψίστης φιλοσοφικῆς μεθόδου, τῆς διαλεκτικῆς, ἀφομοίωση τῆς ψυχῆς μὲ τὸν Νοῦ. Τὸ δεύτερο αὐτὸ μέρος περιλαμβάνει ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις ποὺ ἀφοροῦν: στὴ διαφορὰ πλωτινικῆς καὶ σωκρατικῆς ἠθικῆς⁴, στωικῆς καὶ πλωτινικῆς σύλληψης τοῦ κάλλους, τῶν ἐννοιῶν: ἔρως τοῦ κάλλους-ἔφεσις τοῦ Ἀγαθοῦ· ἀναλύεται ἐδῶ ἡ κατάσταση τοῦ «νοῦ ἐρῶντος» καὶ εὐστοχα τονίζεται ὅτι σὲ κάθε ἐπίπεδο τοῦ πλωτινικοῦ συστήματος ἡ ἐρωτικὴ ἐπιστροφή συλλαμβάνεται ὡς «σχέση ὑλομορφικῆ μεταξὺ ἀνώτερου καὶ κατώτερου» (σ. 94), ἐφόσον ὁ ἴδιος ὁ Νοῦς θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο ὡς ἓνα εἶδος «ὑλης» ποὺ ἀναζητεῖ τὸν καθορισμὸ της σὲ μιὰ ἀνώτερη μορφή, στὴν πραγματικότητα μιὰ μὴ-μορφὴ ποὺ διαχέει τὸ φῶς της στὴ νοητικὴ μορφή (ἔρως τοῦ ἁμορφου, γεννήτορας ὅλων τῶν μορφῶν). Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὴν ἐννοια τῆς κυκλικότητος —τῆς κυκλικῆς κίνησεως τῆς ψυχῆς, προπαιδευτικῆς τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας— καὶ παραθέτει τὸ ποιητικώτατο ἐκεῖνο χωρίο, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ σπάνια, γιὰ τὸν Πλωτῖνο, σημαντικὴ τῆς ἀγάπης: «Ἡ δὲ ψυχὴ ἐστὶ περιθέουσα τὸν θεόν, ἀμφαγαπάσθαι καὶ περὶ αὐτὸν ὡς οἶόν τε αὐτῇ ἔχει» (Ἑνν. II, 2, 2, 12-14). Θὰ ἔλεγα —προσθέτοντας στὶς σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα— ὅτι ἡ κυκλικότητα λειτουργεῖ στὸν Πλωτῖνο ὅπως, ἂν τηρηθοῦν οἱ ἀναλογίες, ὁ «δεύτερος πλοῦς»⁵ στὸν Πλάτωνα (ἂς μὴ ξεχνοῦμε, ἄλλωστε, ὅτι ἡ ἴδια ἡ πλωτινικὴ μυστικὴ ἀπλωση συλλαμβάνεται ὡς πολλὴν ἔργον, ὅπως ἡ πλατωνικὴ ἀνοδος στὸ Ἀγαθόν, μὲ τὴ διαφορὰ, πάντως, ὅτι ἡ πρώτη εἶναι σπάνια στὴν πραγματάωσή της καὶ γιὰ τὸν σοφόν).

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο («Ὁ ἔρως καὶ οἱ τρεῖς ὑποστάσεις») ὑποδιαιρεῖται σὲ δύο μέρη: «Ὁ ἐνολογικὸς ἔρως», «ὁ λόγος καὶ ὁ ἔρως». Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναλύεται τὸ θεμελιακόν, ἐλάχιστον ὡς σήμερον σχολιασμένον χωρίο τοῦ ὄγδοου, πιὸ θεολογικοῦ, μέρους τῆς Ἑννεάδος VI (15, 1), ὅπου ὁ Πλωτῖνος ἀναφέρεται στὸ Ἔνα ὡς «ἐράσμιον», «ἐρωτα» καὶ «αὐτοῦ ἐρωτα». Ὁ συγγραφέας ἐκθέτει καὶ σχολιάζει ὅλα ὅσα γράφθηκαν ἀπὸ τὸ 1936 καὶ μετὰ (Nygren, Armstrong, Rist) γιὰ τὴν ἐνολογικὴ διάχυση τοῦ ἐρωτος καὶ μὲ ἀκρίβεια καὶ προσήλωσις στὰ πλατωνικὰ κείμενα ἐπιχειρεῖ ἀφ' ἐνός νὰ ἐξηγήσῃ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροι ἐρμηνευτὲς παραθεώρησαν τὸ σημαντικό γιὰ τὸν ἐνολογικὸ ἐρωτα χωρίο, ἀφ' ἑτέρου νὰ στηρίξῃ τὴν ἀποψή του γιὰ τὴ μεταδοτικότητά τοῦ ἐρωτος αὐτοῦ στοὺς ἄλλους ἐρωτες. Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὸν λόγο αὐτῆς τῆς διάχυσεως ἀπαντᾶται μὲ σειρά συναρτήσεων ποὺ ἀφοροῦν στὴ σχέση τοῦ Ἐνός καὶ τῶν ὑποστάσεων, στὴν ἐκδήλωση τῆς ἐμμένειας τῆς πρωταρχῆς μέσα στὴν ἐνότητά της —ἐννοίας μὲ δεσπόζουσα ὄντολογικὴ ἀξία στὸν Πλωτῖνο— καὶ στὸ ἀρμόζον σὲ κάθε τι ἀγαθόν. Θεμελιακὴ δομὴ ποὺ ὀρίζει τὸν πλατωνικὸ ἐρωτα εἶναι, κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ πλατωνικὴ τῶν ἐννοιῶν: διάμεσου-ἐκγονου, Πόρου-Λόγου καὶ Πενίας (σ. 118). Στὸ ὑποκεφάλαιο γιὰ τὴ σταθερὴ στὶς Ἑννεάδες διαπλοκὴ Λόγου-Ἐρωτος ὁ συγγραφέας διερευνᾷ τὴ σχέση συμπληρωματικότητος, τόσο ἀπὸ φιλοσοφικὴ, ὅσο καὶ ἀπὸ μεταφυσικὴ ἀποψη στὸ σύστημα τῶν τριῶν ὑποστάσεων, τῶν ἐννοιῶν Λόγου καὶ Ἐρωτος, μὲ συχνὲς ἀναφορὲς σὲ σχετικὸ μελέτημα τοῦ Λάμπρου Κουλουμπάρη⁶ γιὰ τὸν ἐνολογικὸν λόγον στὸν Πλωτῖνο. Ἐδῶ

3. Πβ. ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ, *La kalliphanie du monde dans le Timée*, *Kémos* 9, 1996.

4. Πβ. ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ, *Le voyage érotique de l'âme dans la mystique plotinienne*, *Πλάτων*, 24, 1972, σ. 96.

5. Πβ. ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ, *Ἡ ἐννοια τῆς σωτηρίας στὴν πλατωνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία*, Πρόλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1982.

6. Σοφίης Μαυήτορες, *Chercheurs de sagesse*, *Hommage à Jean Pépin*, Paris, 1992, σσ. 231-243.

υπάρχει μία σημαντική θέση του Lactosse για τόν ὄρο *υπόσταση*, ὡς προσδιοριστικό τοῦ ἔρωτος (Ένν. III, 5, 9, 19, 21) καί τοῦ Λόγου—, ὡς υπόσταση-ἐνέργεια. Τό βιβλίο κλείνει μέ μία σύννοψη καί ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις, ὅπου διακρίνεται ὁ ἔρως ἀπό ἄλλες ἐννοιες ἐκφραστικές τῆς ἐπιθυμίας, δείχνεται ἡ ὑπεροχή του ὡς «εὐπορητικῆς εὐρετικότητος», ἡ πανταχοῦ στίς Έννεάδες παρουσία του, σέ ἱεραρχική δομή, ἀπό τήν ὑλική ἐπιθυμία ὡς τόν ἐνολογικό ἔρωτα, ἐνότητα προαρχετυπική ὅλων τῶν ἐρώτων.

Ἄννα ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ

Εὐ. ΜΟΣΧΟΥ, *Ἡ μεταφυσική ἀγωνία στὸν Παλαμᾶ*, Ἀθήνα, Παπαδήμας, 1993.

Εἰσαγωγή. Ὁ Εὐ. Μόσχος προτάσσει στὸ βιβλίο του γιὰ τόν Παλαμᾶ μία φράση ἀπὸ τὴν παλαμική *Ποιητική* γιὰ τόν κριτικό καί τὸ πρῶτιστο χρέος του «νά μπεῖ μέσα στὸ ἔργο που ζητᾶ νὰ κρίνει». Αὐτὴ τὴν ἐντολὴ ἀκολουθεῖ πιστὰ ὁ συγγραφέας τοῦ δοκιμίου γιὰ τὴν *Μεταφυσική ἀγωνία στὸν Παλαμᾶ*, ἀφοῦ παίρνει ὅλους τοὺς δυνατοὺς δρόμους τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ, γιὰ νὰ βρεῖ τὸν βαθὺ λόγο τῆς ποιητικῆς ψυχῆς του. Ἡ διεξόδου ἐπιτελεῖται μέ αἰσθαντικότητα, ἀντικειμενικότητα καί ὀξυδέρχεια, σ' ἓνα δοκίμιο κριτικῆς πρωτότυπο στή θεματικὴ του καί ὑποδειγματικό ὡς πραγματικά «πάμπολυ ἔργον», κατὰ τὴν πλατωνικὴ ἐκφραση, ὅπου ἡ χρονία ζήτησι ἐπιτελεῖ τὴν εὕρεσι τοῦ καλύτερου¹, καί ὡς ἔργο ἀγάτης, μέ ἐκείνη τὴν κρυστάλλωσι, τὸ ψυχολογικὸ φαινόμενο ποὺ περιέγραψε ὁ Stendhal: τὴ συσσώρευσι στὸ ἀντικείμενο τῆς ἀγάτης ὅλων τῶν χαρακτηριστικῶν του, τὴν ἀνάδειξι τοῦ πλέον-εἶναι τῆς οὐσίας του, ποὺ ἓνα ἀνερωτικό βλέμμα, πολὺ περισσότερο ἓνα ἐχθρικό δέν εἶναι ἱκανὸ ν' ἀνακαλύψῃ. Λέει ὁ Εὐ. Μόσχος στὸ «ἐξομολογητικό» προοίμιο τοῦ βιβλίου του: «... ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀγάτη καί χωρὶς αὐτὴν δέν μπορεῖς νὰ προσεγγίσῃς ἀποτελεσματικά τὸ ἔργο ἑνὸς συγγραφέα ... πολὺ περισσότερο ἑνὸς ποιητῆ ... κρίνω θὰ πεί συμπονῶ, συμπάσχω, ἀγαπῶ, προσπαθῶ ν' ἀποκαλύψω καί νὰ κατανοήσω τίς ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις μιᾶς ὑπαρξῆς» (σσ. 18-19). Γιὰ τοῦτο ἡ μελέτη τοῦ παλαμικοῦ ἔργου συνδυάζεται μέ τὴν ἔρευνα τῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ. Ἄν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ διαφορὰ ἠθικῆς πράξης-λογοτεχνικῆς δημιουργίας ἐδράζεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ πρώτη εἶναι πάντα συνδεδεμένη μέ τὸν πράττοντα, ἐνῶ στή δευτέρῃ ἡ ἀξία εἶναι ἐνύπαρκτη καί ἔτσι ἡ ἀποτίμησι δέν «δεῖται τοῦ πατρός» τῆς, εἶναι ἐξίσου ἀληθινὸ ὅτι γιὰ τόν κριτικό ὁ ἐρμηνευτικός ὀρίζοντας ἑνὸς λογοτεχνήματος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀφορᾷ σέ μιὰ βιωμένη πραγματικότητα, διευρύνεται μέ τὴ γνώσι ὅλων ὅσων σχετίζονται μέ τὸν ἴδιο τὸν δημιουργό του. «Ὅσο γνωρίζω πιὸ βαθιά, τόσο ἀγαπῶ πιὸ πλέρεια», λέει ὁ Παλαμᾶς. Αὐτὸ γιὰ τὸ δοκίμιο τοῦ Εὐ. Μόσχου ἰσχύει ἀντίστροφα: ὁ κριτικός, ἐπειδὴ ἀγαπᾷ βαθιά τὸ παλαμικὸ ἔργο, τὸ γνωρίζει πληρέστερα.

Ἡ μεταφυσική. Ἄν ὁ ὄρος «μεταφυσική» εἶναι προϊόν μιᾶς τυχαίας κατάταξης ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο τὸν Ρόδιο, μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη τὰ *Φυσικά*, ἐκείνων τῶν ἔργων τοῦ Σταγίριτη ποὺ ἀφοροῦν στὰ πρῶτα εἶδη τῆς ὑπαρξῆς, δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι τὸ βασικό του περιεχόμενο, ἡ ἔρευνα τῶν ὑπεραισθητῶν ἀρχῶν ἐπικαιροποιεῖται ὕστερα ἀπὸ κάθε ὑπερεκτίμησι τῶν «φυσικῶν»-θετικῶν ἐπιστημῶν, σύμφωνα μέ τὸν διαλεκτικό βηματισμὸ τοῦ πνεύματος. Τὸν βηματισμὸ αὐτὸ δείχνει ὁ Εὐ. Μόσχος, μέ τεκμηρίωσι ἀπὸ τὴν ποίησι καί τὴ φιλοσοφία, στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του εἰσάγοντας ἅμεσα τὸν ἀναγνώστη στίς ἐννοιες «μεταφυσική» καί «ἀγωνία» ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς ἀρμούς τῆς προσέγγισής του στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ.

Ἡ πολλαπλὴ ψυχὴ τοῦ Παλαμᾶ. Στὸ κεφάλαιο ποὺ ἀκολουθεῖ μέ τίτλο: «Ὁ διχασμὸς καί οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις», μεταφυσικὴ ἀγωνία καί διαλεκτικὴ νοηματοδοτοῦνται ἀμέσως συγκεκριμέ-

1. Ἡ ἐκφραση εἶναι τοῦ Ξενοφάνη, D.-K., VS 21 B 18.

